

УДК 373.3:376.-056.264 : 616.89-008.444.9

О.Б. Белова
alena-belova77@yandex.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ФОНЕТИЧНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

Відомості про автора: Белова Олена Борисівна кандидат, педагогічних наук, старший викладач кафедри логопедії та спеціальних методик, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Україна. Email: alena-belova77@yandex.ua

Contact: Belova Olena the Profesor of Pedagogical Sciences, Kamyanets` - Podilskyi Ivan Ohienko National University, Department of Correction and Social Pedagogies and Psychology, Kamianets-Podilsky, Ukraine.

Email: alena-belova77@yandex.ru

Белова О. Б. Дослідження стану агресії у молодших школярів з фонетичним недорозвиненням мовлення.

Стаття присвячена вивченню стану агресії у дітей з фонетичним недорозвиненням мовлення. Теоретичний аналіз з проблеми навчання й виховання дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку засвідчує, що недорозвинене мовлення негативно впливає на розвиток у них пізнавальних процесів та емоційно-вольової сфери. Несвоєчасно кориговані у дошкільному віці легкі за ступенем прояву вади мовлення з часом ускладнюються, і значний відсоток дітей з фонетичним недорозвиненням мовлення потрапляє у простір загальноосвітньої школи. Водночас, не вирішені мовленнєві проблеми значно впливають на внутрішній стан дітей їх поведінку, викликають проблеми у взаєминах з батьками, вчителями, однолітками, створюють дискомфорт для них самих, обумовлюють труднощі у навчанні. У статті проаналізовано стан проблеми у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі, з'ясовано актуальність у корекційній педагогіці та спеціальній психології. Визначено критерії оцінки (за видами та підвидами агресії) та рівні агресії у молодших школярів з порушеннями мовлення. Розроблений діагностичний алгоритм дозволяв вивчити стан агресії у дітей молодшого шкільного віку з ФНМ у трьох сферах дослідження "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі". Також було досліджено особливості прояву агресії за видами та підвидами. У процесі діагностики визначено рівні агресії (за шкалою балів) та зіставлення їх з показниками учнів з різним рівнем мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: агресія, агресивний стан, молодші школярі з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Белова О. Б. Исследование состояния агрессии у младших школьников с фонетическим недоразвитием речи.

Статья посвящена изучению состояния агрессии у детей с фонетическим недоразвитием речи. Теоретический анализ по проблеме обучения и воспитания детей с нарушениями речевого развития показывает, что недоразвитые речи негативно влияет на развитие у них познавательных процессов и эмоционально-волевой сферы. Несвоевременно корректируемые в дошкольном возрасте легкие по степени проявления нарушения речи со временем усложняются, и значительный процент детей с фонетическим недоразвитием речи попадает в пространство общеобразовательной школы. В то же время, нерешенные речевые проблемы значительно влияют на внутреннее состояние детей их поведение, вызывают проблемы в отношениях с родителями, учителями, сверстниками, создают дискомфорт для них самих, обуславливают трудности в обучении. В статье проанализировано состояние проблемы в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе, выяснено актуальность в коррекционной педагогике и специальной психологии. Определены критерии оценки (по видам и подвидам агрессии) и уровне агрессии у младших школьников с нарушениями речи. Разработанный диагностический алгоритм позволял изучить состояние агрессии у детей младшего школьного возраста с ФНМ в трех сферах исследования «Я-Личность», «Я в семье», «Я в социуме». Также было исследовано особенности проявления агрессии по видам и подвидам. В процессе диагностики определены уровни агрессии (по бальной шкале) и сопоставление их с показателями учащихся с разным уровнем речевого развития.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное состояние, младшие школьники с нарушениями речевого развития.

Belova O. B. The study of the aggression state of the junior schoolchildren with the phonetic underdeveloped speech

This article introduced the results of studies of aggression in early elementary school kids with the phonetic underdeveloped speech (henceforth we use abbreviation: phonetic underdeveloped speech – PhUS). According to the results of the summary of the scientific methods there have been discoveries of three types of aggression and six pro-types of aggression and also their symptoms: self-controlled types of aggression includes controlled and completed pro-types of aggression; hidden type – protective and depressed; behavior type – demonstrative and physical. There have been discoveries of sides of aggression and a level of aggression shown in kids

with normal physical and psychological development and also in kids with phonetic underdevelopment of speech and also with signs of slightly underdevelopment of speech. Also there was a comparison of specific signs of aggression in 3 subjects: "I am an individual", "I am in a family", "I am in a social mind".

It has been determined that the relationship between the level of underdeveloped speech and a special appearance of different kinds of aggression in determination of early elementary school kids with normal speech development, phonetic underdevelopment of speech, and slightly underdevelopment of speech. A general level of aggression in kids of early elementary school with normal speech development and also with the deviation of speech development have been studied.

Thus, the results of picture methodology researches indicate that the majority of students with normal psychophysiological development, with PhUS and Ph-PhUS have experienced the state, which coincided to the defensive, demonstrative subtypes of aggression, less pupils preferred competitive and controlled and the least - depressive and physical.

Key words: aggression, aggressive behavior, kinds and types of aggression, controlled aggression, competitive aggression, protective aggression, depressive aggression, demonstrative aggression, and physical aggression.

Постановка проблеми. Аналіз наукових досліджень у галузі логопедії (Л. Андрусихиної, Н. Гаврилової, Е. Данілявічуте, С. Коноплястої, Р. Левіної, І. Мартинової, І. Марченко, О. Мастюкової, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Філічової, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін.) доводить, що у дітей з порушеннями мовлення може спостерігатися недорозвинення психічних процесів, мотивації, волі, емоційно-особистісної сфери [1, 2].

Для вивчення стану агресії у молодших школярів з фонетичним недорозвиненням мовлення (надалі – ФНМ) нами були модернізовані три малюнкові методики: "Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу" які дозволили вивчити агресію як стан у трьох сферах дослідження: "Я-Особистість", "Я в сім'ї", "Я в соціумі". Спираючись на першоджерела (Г. Айзенка, А. Ассінгера, В. Бойко, А. Басса, Р. Мей, С. Розенцвейга, О. Романова, Л. Морріса, Р. Сазека, Е.Фрома та ін.) визначено три види та шість підвидів агресії, які у подальшому були забезпечені методичним змістом та наповнені якісними показниками для визначення критеріїв оцінювання у обраних для дослідження методиках.

Аналіз останніх досліджень. За аналізом теоретично-методичної літератури позитивна агресія була представлена в саморегульованому виді (контрольованому та змагальному підвидах агресії) на які вказували дослідження Г. Айзенка, К. Лоренца, Р. Мей, Е.Фрома, І. Фурманова,

О. Шестокової та ін.. Негативна розглядалась в прихованому (захисному та депресивному підвидах агресії) та поведінковому видах (демонстративному та фізичному підвидах агресії) (Г. Айзенк, А. Ассінгер, В. Бойко, А. Басс, А. Даркі, С. Розенцвейг, О. Романов та ін.) [3, 4].

Мета дослідження – вивчення стану агресії у молодших школярів з фонетичним недорозвиненням мовлення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз результатів стану неусвідомленої агресії показав, що контрольований підвид агресії саморегульованого виду переживало 96,9 % дітей з ФНМ ніж учнів з нормальним мовленнєвим розвитком (95 %).

Під час малювання "Малюнок неіснуючої тварини" діти використовували плавні заокруглені лінії, без різких виступів. Часто зображали поруч ще одну тварину, що характеризувало ознаку колективізму та потребу прикрашати себе перед іншими. Не завжди учням різних категорій, котрі набирали більшість балів за контрольованим підвидом агресії, вдавалося творчо підходити до завдання. Результати аналізу малюнків сім'ї свідчать, що улюблених членів родини діти малювали першими зліва, улюбленці були вищі та об'ємніше від інших членів родини. Деталі малюнка теж зображено сумлінно. У більшості дітей цього підвиду улюбленим персонажем були матері, котрі були лідерами у сім'ї, а отже, прикладом для наслідування; їх думка в родині, була провідною. Другу, не менш важливу, роль у сім'ї діти віддавали татусям. Їх вони малювали поруч з матерями, але не дуже яскравими кольорами й невеликими за розміром. Такі малюнки свідчать, що татусі налаштовані оптимістично, є веселими, енергійними, з задоволенням проводять вільний час зі своїми дітьми. У братів та сестер претендування на лідерство в сім'ї не дуже відчутне, на що вказували такі особливості на малюнках, як зображення їх поруч із улюбленими членами сім'ї, тому в дітей вираженої агресії до них не спостерігалось.

Діти з одного класу зображували на своїх малюнках, тих учнів із якими дружили, і звісно, малювали їх гнучкими лініями, обираючи для них приємні кольори. Намальовані персонажі були з посмішками на обличчі, гарно одягненні, з кульками чи квітами в руках, або просто тримали один одного за руку. Все це характеризувало вміння у будь-яких ситуаціях адекватно оцінити та проаналізувати свої можливості, не дозволяти емоціям перемогти, а також спокійно вирішувати суперечки.

Стан змагального підвиду саморегульованого виду агресії більшою мірою переживали діти з нормальним психофізіологічним розвитком (95,9 %) дещо менше – учні з ФНМ (90,9 %).

Так, під час створення фантастичної тварини, діти могли наділити її містичністю, відважністю, незвичайністю, малюючи нестандартні крила, одяг, різні природні явища. Таке домальовування додаткових деталей нефункціонального змісту та розмальовування героїв у яскравих синіх кольорах розкривало творчі та енергійні натури цих дітей. Зазвичай

персонажі у них були розташовані посередині або в низу аркуша паперу, виконані чіткими впевненими лініями, без різких виступів. У своїх творчих роботах часто зображали кількох незвичайних тварин, що характеризувало прагнення дітей до спілкування з людьми. Яскравість, фантастичність, не типовість малюнків свідчила про їх активність, яка могла виражатися в суперництві, або в змаганні за лідерські позиції у своєму оточенні.

На малюнку своєї сім'ї більшість молодших школярів із різним мовленнєвим розвитком виділяла всіх своїх близьких родичів, розташовуючи себе біля сильних та поважних персон, що характеризувало прагнення дітей займати таке ж саме авторитетне та лідерське становище у своїй сім'ї. На обличчях людей малювали великі очі, вуха, довгі пальці, а в одязі та в декораціях – відтінки синіх кольорів, що свідчило про високий дитячий рівень домагань, прагнення бути найкращими, унікальними та неповторними навіть у сім'ї.

Працюючи над завданням "Малюнок мого класу", більшість дітей зображала лише тих учнів, котрі були лідерами колективу. Молодші школярі, особливо дівчата, на обличчях своїх персонажів добре малювали очі, вії, ніс, губи, а на голові - гарні зачіски. Хлопці зображали статуру, позитивний настрій, рід діяльності. На кожному малюнку рисували себе посередині або біля авторитетної особи, що визначало їх високу самооцінку, цілеспрямованість, активність, прагнення керувати іншими. Дітей надзвичайно турбувала думка навколишніх про себе, тому вони весь час намагалися бути в центрі подій та цікавитися новою інформацією.

Стан **захисного підвиду прихованого виду агресії** спостерігався в більшості дітей із ФНМ (100 %), дещо менше із нормальним психофізичним розвитком (97,3 %).

Учні, яким був притаманний **захисний підвид агресії**, фантастичну тварину малювали тонкими, невпевненими лініями, розмальовували переважно жовтим кольором. У роботі використовували гумку, багато разів підтирали деталі, а потім знову їх малювали. Часто позичали творчі ідеї у своїх однолітків, домальовуючи до них функціональні або додаткові частини. Це розкривало дитячу невпевненість, занижену активність у своїх діях, нездатність до творчої самореалізації.

Під час малювання своєї сім'ї молодші школярі зображали себе маленькими в оточенні батьків. Це вказувало на безпомічність дітей та їхню залежність від турботливої опіки сім'ї. Відстань між дорослими та дитиною вказувала на тривожність, занижену самооцінку, що тримає їх у постійному емоційному напруженні. Окремі діти цієї групи загалом не малювали своїх батьків, що розкривало скриту агресивність відносно найрідніших людей.

Аналіз малюнків, на яких зображенні однолітки, підтвердив, що діти переважно малювали тих, хто їх або принижував або ж не зважав на

них. Такі "авторитети" були зображені найчастіше в кутку аркуша паперу, або ж у просторі, що розкривало низький рівень самооцінки, підвищену тривожність, скритість, замкнутість цих дітей. Такий стан був спровокований, звісно, сильними лідерами колективу. Діти малювали тіла своїх персонажів у вигляді геометричних фігур, що свідчило про відсутність у них творчих здібностей і характеризувало їхню замкнутість, закритість внутрішнього світу та небажання щось про себе говорити.

Депресивний підвид прихованого виду агресії – один із найважчих станів, який однаковою мірою проявлявся в учнів різних категорій. За наслідками досліджень було визначено, що депресивні почуття переживала більша кількість дітей із ФНМ (96,9 %), дещо менше - учні з нормальним мовленням (92,6 %).

Прикладом зображення фантастичних тварин, які виявляли в учнів депресивну агресію, були малюнки, що виконані на примітивному рівні: персонаж без голови, або без функціональних частин: вух, очей, рота; тварина була намальована дуже маленькою та непропорційною. Герої, звісно, були коричневими та оранжевими й виконані тонкими лініями звичайним простим олівцем, або ручкою. Малюнки часто витирали гумкою, не поновлюючи. Тварин розміщували в нижній частині, у кутку, або в самому верху аркуша паперу, що свідчило про нерішучість, невпевненість у собі та низьку самооцінку.

Сім'я у творчості дітей була різною: одні діти для зображення батьків використовували геометричні фігури, не малювали їм очі, вуха, ніс, рот, а також не виділяли їх одяг. Інші малювали свою родину лише вибірково. На малюнку могли бути відсутні або мати, або батько, або сама дитина. Окремі діти зображали все, що їм заманеться, крім власної сім'ї, або загалом відмовлялися виконувати це завдання. Були учні, котрі малювали себе маленькими, безпорадними й осторонь від усієї сім'ї. Кожен із представлених нами симптомів виражав депресивний вид агресії, який характеризував самозахист від близьких осіб, котрі обділяли дітей увагою, любов'ю, травмували психіку покараннями, образами, надмірною критикою, викликаючи у них тривожний, безпомічний стан.

У школі діти з цією формою агресії трималися осторонь від енергійних лідерів-однокласників, спілкувалися лише зі спокійними та врівноваженими, або ж залишалися на самоті, що й відображено на їх малюнках. Учні свого класу малювали тонкими лініями, деяких без поновлення витирали гумкою, або зовсім замальовували. Також, були роботи, на яких діти малювали тільки себе й без однолітків, або зображали лише школу, клас, іноді саму вчительку. Малюнки такого змісту вказували на несприйняття дітьми того, колективу у якому вони знаходилися. Терплячи знущання, критику та неповагу від своїх однокласників, такі діти ставали надзвичайно тривожними,

невпевненими в собі, а також самотніми, скритими, безпорадними та безпомічними.

Стан **демонстративного підвиду поведінкового виду агресії** було виявлено у більшості дітей з ФНМ (100 %), дещо менше він спостерігався в учнів з нормальним психофізіологічним розвитком (97,3 %).

Аналіз малюнків "Малюнок неіснуючої тварини" засвідчив, що діти зображували тварин у верхній або середній частині аркуша паперу. Лінії контуру були чіткі, але з сильним надавлюванням та перевагою червоних відтінків кольору. Голови були намальовані в анфас, на них розміщені великі очі, рот, клики, вуха. Тварини могли мати крила, але в деяких був відсутній тулуб, тому голова й передні кінцівки з'єднані з ногами, які мали не завжди ґрунтовну опору. Такі деталі на малюнках розкривали в учнів прагнення до поведінково-демонстративних дій у суспільстві.

Більшість молодших школярів із різним мовленнєвим розвитком, котрі використовували ознаки демонстративної агресії, на малюнках своєї сім'ї малювала насамперед татусів, із дуже великими та довгими руками, кулаками. Звісно, зображені вони були спереду і свідчили, що покарання дітей у сім'ях займало виховну позицію. У матусь виділяли великі вуха, відкритий рот, висунутий язик. Себе ж діти могли зображати великими, в одязі з елементами декоративних прикрас, що відрізнявся яскравим червоним кольором. Низка особливостей позначала прагнення учнів до лідерства серед братів та сестер, а тому діти малювали рідних поряд із головою сім'ї, або взагалі виключали їх із загального простору, витираючи ластиком, або перекреслюючи. Ці ознаки вказували також на високий рівень самооцінки, завищений егоцентризм та нереалізовані претензії на визнання, які викликали непорозуміння, та агресивні прояви у взаємостосунках між досліджуваними дітьми та їх братами і сестрами. Також великий вплив на сімейні стосунки в родині і на самих дітей мали дідусь та бабуся. Про це свідчать такі зображення, як велика бабуся ("теща") поряд з матір'ю дитини, а батько намальований маленьким на великій відстані; або ж великий дідусь, з довгими руками, (дитина навмисно його погано зображує). Все це підтверджує, що описані персонажі виступали джерелом напруження в родині.

Демонстративні ознаки агресії в молодших школярів спостерігалися також і на малюнках їх класу. Учні зображали авторитетних особистостей дебелими, з великими очима, відчиненим ротом, довгими руками з пальцями, або кулаками, що вказувало на їх прагнення до керування, лідерства в тому колективі, у якому вони були. В класі досліджувані учні сприймали тільки тих дітей, які визнавали та підкорялися їхній владі. Інша група дітей ігнорувала на малюнку своїх однолітків, зображала тільки себе у гарних яскраво-червоних речах, з великими зачісками, або розпущеним волоссям. Деякі навіть малювали

голови корону, що розкривало їх власний егоцентризм, завищений рівень самооцінки, прагнення довести свою унікальність, неповторність в очах інших. Така позиція дітей часто приводила до несприймання, а іноді й глузування та висміювання їх однолітками, на що, звісно, вони не звертали уваги, а продовжували почувати себе "королями" суспільства.

Найскладнішим підвидом поведінкового виду агресії був стан **фізичної** агресії. Більшою мірою він відмічався у малюнках дітей з ФНМ (90,9 %) але менше ніж у школярів із нормальним психофізіологічним розвитком (82,5 %).

Зображуючи фантастичну тварину, учні виділяли на ній шипи, голки, негладку шерсть, гриву, змінювали зміст завдання, позначали великі клики, зуби, язик та інше. Застосовували переважно чорні, сірі кольори, поєднуючи їх із яскраво-червоним, що, звісно, характеризувало підвищений рівень неадекватної самооцінки, занадто велику впевненість у своїх силах, відсутність механізму орієнтації на соціальні норми.

На малюнках своєї сім'ї фізичні ознаки агресії проявлялися в тому, що діти самі виступали агресорами у родині. Вони зображали себе яскравіше та детальніше, ніж батьків, котрі створювали їм лише фон. У їх роботах переважали такі особливості, що вказували на ставлення до себе, як о чогось унікального, а батьки були на другому плані. Загалом, такі діти одні в сім'ї, або між братами чи сестрами була велика різниця у віці. Ці учні відрізнялися своєю активністю, шумністю, часто егоцентричністю, балакучістю, не бажали сприймати інформацію від оточуючих, хотіли бути самостійнішими. В малюнках виділяли деталі, які вказували на дистанцію між батьками, або зовсім не малювали їх. Інші роботи вказували на те, що учні дуже поважають своїх татусів, у яких поведінка є прикладом для наслідування, що викликало сильне почуття суперництва та бажання зайняти таке ж авторитетне місце в сім'ї. Егоїстичність таких учнів ставила матерів на третій план. Діти їх люблять, але часто не прислуховуються до їхніх порад. Брати, сестри були найбільшими суперниками для дітей. Агресивність у цьому випадку проявлялась у постійній боротьбі за першість у сім'ї.

На малюнках свого класу зображали лише тих учнів, з котрими дружать та виборюють лідерство в колективі, малюючи в них довгі руки, пальці, кулаки, але іноді без очей, рота чи вух і, звісно, чорним або сірим кольором. Це дало можливість припустити, що діти самовизначаються завдяки агресивним діям, таким, як: бійка, вербальні образи, приниження, плітки, злі жарти, осміювання інших. Вони не бажать прислухатися до зауважень дорослих. Їм притаманна занадто велика впевненість у власних силах та можливостях, що є основною причиною виникнення конфліктних ситуацій у групі однолітків. Така завищена самооцінка викликає недовіру, негативне ставлення, що призводить до постійного відчуття напруження в дітей із фізичною агресією.

Висновки дослідження. Результати дослідження малюнкових методик свідчать, що більшість учнів з нормальним психофізіологічним розвитком, з ФНМ відчували стан, який відповідав захисному, демонстративному підвидам агресії, менше учнів надавали перевагу змагальному та контрольованому і найменше – депресивному та фізичному.

Аналіз результатів дослідження підтвердив, що стан агресії на середньому рівні переживали більшою мірою учні з нормальним психофізичним розвитком (58,3%), з ФНМ (57,5%) та з ФФНМ (47,8%), на високому – з НЗНМ (62,5%). Низький рівень агресії був притаманний невеликій кількості дітей з НЗНМ (12,5%), з ФФНМ (4,3%) та з нормальним мовленнєвим розвитком (1,3%). Тому можна припустити, що рівень переживання стану агресії в молодших школярів має певну залежність від складності мовленнєвих порушень.

Таким чином, чим складніше порушення мовлення у дитини, тим глибше її внутрішні переживання, на що вказував високий рівень стану агресії у більшості дітей з НЗНМ (62,5%). Менше цей стан проявлявся в учнів з ФНМ (47,8%), з нормальним психофізичним розвитком (40,2%) та з ФФНМ (42,4%). Середній та низький рівні у школярів з ФНМ (57,5% і 0%) та ФФНМ (47,8% і 4,3%), на відміну від учнів з НЗНМ (25,0% і 12,5%) наближалися до показників дітей з нормальним мовленням (58,3% і 1,3%).

Список використаних джерел

1. **Логопедія** : підручник / за ред. М.К. Шеремет . – 2-ге вид. – К. : Слово, 2010. – 672 с. 2. **Логопсихологія** : навч. посіб. / Конопляста С. Ю., Сак Т. В. ; за ред. Шеремет М.К. – К. : Знання, 2010. – 293 с. 3. **Психологія** человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с. 4. **Фурманов И. А.** Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск : Ильин В. П., 1996. – 199 с.

References

1. **Logopediya** : pidruchny`k / za red. M.K. Sheremet . – 2-ge vy`d. – K. : Slovo, 2010. – 672 s. 2. **Logopsy`xologiya** : navch. posib. / Konoplyasta S. Yu., Sak T. V. ; za red. Sheremet M.K. – K. : Znannya, 2010. – 293 s. 3. **Psy`xology`ya** chelovecheskoj agressy`vnosty` : xrestomaty`ya / sost. K. V. Sel`chenok. – My`nsk : Harvest, 2005. – 656s. 4. **Furmanov Y` . A.** Detskaya agressy`vnost` : psy`xody`agnosty`ka y` korrekcy`ya / Y` . A. Furmanov. – My`nsk : Y`l`y`n V. P., 1996. – 199 s.

Received 11.09.2016

Reviewed 26.10.2016

Accepted 29.11.2016